

The Religious Experience of Fear of Death and its Developmental Effects on Spiritual Health

Nasrolah Fatemi-Amin¹ , Saied Soleymani^{2*} , Reza Allahdadi²

1- Ayatollah Jalali Khomeini Seminary, Tehran, Iran.

2- Department of Islamic Sciences, Kerman University of Medical Sciences, Kerman, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mr Saied Soleymani; Email: saied.soleymani.98@gmail.com

Article Info

Received: Apr 5, 2022

Received in revised form:

May 25, 2022

Accepted: Jul 3, 2022

Available Online: Jun 21, 2024

Keywords:

Developmental effects of death

Fear of death

Religious experience

Spiritual health

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i2.38767>

Abstract

Background and Objective: Death, as a revitalizing experience, can play a significant role in the path to human spiritual health and the idea of anthropology, but the fear of death, which is sometimes taken to extremes, can make the achievements of this religious experience less effective or ineffective. Therefore, in the present study, an attempt was made to introduce death as a religious experience and a solution to avoid fear and panic towards it, and examine its developmental effects on spiritual health intended by Islam.

Methods: The current research is of library and descriptive-analytical type. First, the definitions whose content seemed necessary as the background of the research were proposed and the main research was conducted in several stages in the way of finding the right answer to the main research question. That is, first, death was introduced as one of the stages of life and it was represented in the form of a religious experience, and in the next stage, the reasons for the fear of death in relation to spiritual health were identified. Finally, the developmental effects and benefits of thinking about this religious experience were investigated. The authors of the article reported no conflict of interest.

Results: Based on the results of the present study, death was recognized as a religious experience. The causes of fear of death are ignorance of the truth of death, sin, wrongdoings, and attachment to the world and its manifestations. The decline of neglect and the reduction of lusts, the consolation of worldly pains, the full productivity of life, the longing for the hereafter, and the attainment of otherworldly values and authorities, reluctance toward the world, the cleansing of sins are among the effects and benefits of thinking about death; the role of each of these factors in spiritual health can be considered in the future studies.

Conclusion: The religious experience of death with its Islamic background in the direction of anthropology and theology is not to be feared, but causes the growth and development of man and guides the modern man toward their origin, and from the point of view of Islam, this is the greatest achievement of death in providing the spiritual health of man. Therefore, it is necessary to identify the causes of fear and avoid them. On the other hand, paying attention to the benefits of research about death guarantees spiritual health.

Please cite this article as: Fatemi-Amin N, Soleymani S, Allahdadi R. The Religious Experience of Fear of Death and its Developmental Effects on Spiritual Health. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2024;10(2):93-105. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i2.38767>

Summary

Background and Objective

From the beginning, mankind has worked hard to understand death and has always been interested in knowing what it is that ends his/her life. S/he experiences life, but not death; and s/he

experiences it when s/he can no longer report about death.

Thinking about and seeking death leads us to know human, that is whether man is a one-dimensional being and whether there will be anything left of man after death. However, death is regarded as a religious experience or the gem and heart of religiousness in *Ilm al-kalam* (science of discourse) and in the Western world and Christianity, religious experience is elevated to the level of innate theology. It has not been two centuries since the appearance of this kind of approach.

Since the pioneer of the experimentation movement, Schleiermacher and his associates, faced the weakness of philosophical systems in the rational defense of religious teachings in the Western world, the Bible faced serious criticisms, and on the other hand, they encountered the strong logic of religions such as Islam. In line with science and humanism with a materialistic analysis of the apparently extraordinary phenomena, they focused on the question of religious experience. However, Muslim scholars, while accepting religious experience, sometimes gave it a different meaning and sometimes interpreted it as a miracle from divine men. Religious experience, which sometimes has a function of giving knowledge and wisdom, usually occurs suddenly and in a short time from the perspective of Meister Eckhart, and such knowledge and wisdom is not subject to argument, imparted and indescribable (1).

Death as a reviving experience can play a significant role in the spiritual health of man and the idea of humanism, but the fear of death, which sometimes goes to extremes, can make the achievements of this religious experience less effective or ineffective. Therefore, the present study tried to introduce death as a religious experience to provide a solution to avoid fear and its developmental effects on spiritual health intended by Islam.

Methods

The present research is a descriptive-analytic library-based study. First, definitions whose provisions seemed to be required for the background of the research were identified and the main research was conducted in several stages to find the appropriate answer to the main research question. That is, first, death was introduced as one of the stages of life, and it was objectified as a religious experience, and in the next stage, the reasons for fear of death in relation to spiritual health were identified. Finally, the

developmental benefits of thinking about this religious experience were examined.

Results

Stage one: Causes of Fear of Death

The fear of death is a human characteristic. Although there is an instinct to escape danger and a desire to preserve life in animals, in human, besides the interest in preserving life, there is also a wish for eternal life, because the eternal thought of living and eternal wisdom is special to man. The concern about death is one of the psychological states of human, as an instinctive feeling, created according to the wisdom of God, in order for man to save himself from predictable dangers and deaths. For this reason, this fear and worry is somewhat beneficial to humans, but excessive fear causes psychological problems and misplaced anxieties. There are answers in religious texts for why humans fear death:

1- Ignorance of the truth about death, 2- Sins and wrongdoings, 3- Attachment to the world and its manifestations, and 4- Illusion and presumptions.

Phase two: the effects and benefits of thinking about death

Some, like Maurice Maeterlinck, believe that there is only one important truth in our lives and in our world, and that is death, and that it is not possible to escape from such things (11). But because he has not entered this field through divine philosophy, he has become confused and contradictory.

By carefully studying the verses of the Holy Quran and the traditions of the Innocents (PBUH), we find that one of the issues that is given more importance than any other issue is the afterlife and the memory of death, and it seems that one of the reasons is that the belief in the hereafter and the memory of death have the greatest influence and role in the behavior and deeds of human. It seems that after the remembrance of God, there is nothing better than the remembrance of death. In many hadiths, the memory of death has been ordered and its effects and benefits have been counted, some of which are:

1- The decline of neglect and the reduction of lusts, 2- Consolation of worldly pains, 3- Striving in this world and making full use of life for the prosperity of the hereafter, 4- Longing for the hereafter and reaching the otherworldly levels, 5- Reluctance toward the world and not being attached to it, and 6- Cleansing the sins

Considering the effects of thinking about death and encouraging the Innocents (PBUH) to do this, the remembrance of death can be one of the effective factors for the salvation and

righteousness of man, and ultimately, lead him on the path to perfection because whoever does not forget the memory of death will be pious, and a pious person always takes care of his actions and behavior in a special way and tries to base them on the satisfaction of God and does not get caught up in lusts and false desires and satanic desires. On the other hand, belief in the world of the hereafter, resurrection, and death, which transports man to the world of the hereafter, as well as the memory of death, which reminds us of these meanings, are closely related to the purpose of sending divine prophets because according to the verses of the Qur'an, the goal of the divine prophets is the uprising of the people to establish justice through vision and measure. The factor that makes this goal come true is the memory of death and resurrection; when a person knows that he has a certain life span and must step into another world after death and answer for his actions, he will be closer to the purpose of sending the prophets.

Stage three: Obstacles to the memory of death

From the statements by Hazrat Ali (pbuh), it can be found that forgetting death is due to long wishes. Of course, there are other obstacles such as welfare seeking, extravagance, infatuation with happiness and fleeting pleasures, wealth accumulation, difficulty of the path and human fatigue, as inferred from traditions. In general, it can be said that hardships and pleasures are entertaining and worldly, misleading and preventing people from remembering death and resurrection.

Conclusion

The religious experience of death with its Islamic background in the direction of humanism and theology is not to be feared, but causes the growth and development of man and guides the modern man to their origin, and from the point of view of Islam, this is the greatest achievement of death in providing the spiritual health of man. Therefore, it is necessary to identify the causes of panic and avoid them. On the other hand, paying attention to the benefits of death research guarantees spiritual health.

Acknowledgements

The authors of the article thank and appreciate all the people who helped them in conducting this research.

Funding

According to the authors of the article, this research received no financial support and was done at the personal expense of the authors.

Conflict of interest

The authors of the article reported no conflict of interest regarding this research.

Authors' contribution

Writing the proposal, collecting and analyzing data and supervising the research method: first author; suggesting the topic, preparation of sources, analysis of primary data: second author; and writing the article and the conclusion section and abstract of the article: third author.

تجربة رهاب الموت الدينية وآثارها التربوية على السلامة الروحية

نصرالله فاطمي أمين^١، سعيد سليمان^٢، رضا اله داداي^٢

١- حوزة آية الله جلالی الخميني، طهران، إيران.

٢- قسم العلوم الإسلامية، جامعة كرمان للعلوم الطبية، كرمان، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى سيد سعيد سليمان؛ البريد الإلكتروني: saied.soleymani.98@gmail.com

معلومات المادة

الوصول: ٣ رمضان ١٤٤٣

وصول النص النهائي: ٢٣ شوال ١٤٤٣

القبول: ٣ ذى الحجة ١٤٤٣

النشر الإلكتروني: ١٤ ذى الحجة ١٤٤٥

الكلمات الرئيسية:

الآثار التربوية للموت

التجربة الدينية

السلامة الروحية

فوبيا الموت

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: إن مفهوم الموت بوصفه تجربة هامة، له تأثير كبير على السلامة الروحية ويساعد الباحثين على معرفة الإنسان أو ما يُسمى بـ"الأنثروبولوجيا". لكن فوبيا الموت أو رهاب الموت الذي يتجاوز كل الحدود المنطقية، يمكن أن يُبخر نتائج التجربة الدينية ويُقلص من تأثيرها الإيجابي. لهذا تسعى هذه الدراسة ومن خلال التعريف بالموت بوصفه تجربة دينية، أن تقدم حلولاً للخروج من رهاب الموت والقلق من هذه الحقيقة وتقدم دراسة موسعة للآثار التربوية لمفهوم الموت على السلامة الروحية من منظور الشريعة الإسلامية.

منهجية البحث: اعتمدت هذه الدراسة المنهج المكتبي الوصفي - التحليلي. ولهذا طرح الباحثون في الخطوة الأولى تعريفاً للمفاهيم التي تبدو ضرورية للخوض في البحث، وما لم يكن القارئ على إلمام بهذه المفاهيم لا يمكن أن يستوعب البحث تماماً. وفي الخطوة الثانية طرح الباحثون موضوع البحث لإيجاد جواب مناسب لفرضية البحث. بتعبير آخر، يُعرّف الموت بوصفه مرحلة من مراحل الحياة ويتجلى لكل إنسان بصورة تجربة دينية، ثم في الخطوة الثالثة تطرق الباحثون إلى أسباب فوبيا الموت والخوف المفرط من هذه الظاهرة وعلاقتها بالسلامة الروحية، وفي الخطوة الرابعة والأخيرة تناول الباحثون الآثار والفوائد التربوية للتفكير في مفهوم الموت بوصفه تجربة دينية. يُذكر أن مؤلفي البحث لم يشيروا إلى أي تضارب في المصالح.

المعطيات: بناء على نتائج البحث، فإن الموت تجربة دينية محضنة. وأن أسباب فوبيا الموت والرهاب المفرط من هذه الحقيقة، هي الجهل بها والشعور بالذنب، والأعمال السيئة التي يفتقرها الإنسان، والتعلق بهذه الدنيا ومغرياتها. أما آثار التفكير بالموت فهي كثيرة منها الإنتباه إلى هذه الحقيقة، وكبح جماح النفس في طلب ملذات الدنيا، والتسليّة بالآلام الدنيا باعتباره مُطَهَّرَةً للذنوب، والتمتع بالحياة بالكامل، والإشتياق إلى الآخرة، ونيل الدرجات العليا في الآخرة، والعزوف عن مغريات الدنيا وعدم الإشتياق وراءها، من ضمن هذه الفوائد والآثار؛ وكل من هذه الآثار يمكن أن تكون مجالاً مستقلاً للدراسة وحدير بأن يكون موضوعاً علمياً يستحق البحث والتحقيق فيه.

الاستنتاج: تجربة الموت من منظور الدين خاصة الإسلام ليس فيها رهاب وفوبيا من منظور الأئمة واللاهوت فحسب، وإنما تساعد على تنمية الفرد وتعزز لديه أواصر الإيمان؛ وتدلل الإنسان ذو النزعة الحداثيّة إلى أصله ومرجعه الأصل. لهذا يرى الإسلام أن هذا التأثير هو أكبر وأهم تأثير لتجربة الموت في ضمان السلامة الروحية لكل إنسان. إذن، رصد علل وأسباب فوبيا الموت والتعلّب عليها أمر بالغ الضرورة. كما أنّ الإهتمام بالآثار الإيجابية للتفكير بالموت، يضمن للإنسان السلامة الروحية.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Fatemi-Amin N, Soleymani S, Allahdadi R. The Religious Experience of Fear of Death and its Developmental Effects on Spiritual Health. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2024;10(2):93-105. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i2.38767>

تجربه دینی مرگ‌هراسی و آثار تربیتی آن در سلامت معنوی

نصراله فاطمی امین^۱، سعید سلیمانی^{۲*}، رضا اله‌دادی^۲

۱- حوزه علمیه آیت‌الله جلالی خمینی، تهران، ایران.

۲- گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی کرمان، کرمان، ایران.

*مکاتبات خطاب به آقای سعید سلیمانی؛ رایانامه: saied.soleymani.98@gmail.com

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۶ فروردین ۱۴۰۱

دریافت متن نهایی: ۴ خرداد ۱۴۰۱

پذیرش: ۱۲ تیر ۱۴۰۱

نشر الکترونیکی: ۱ تیر ۱۴۰۳

چکیده

سابقه و هدف: مرگ به‌عنوان تجربه‌ای احیاگر می‌تواند در مسیر سلامت معنوی انسان و ایده انسان‌شناسی نقش بسزایی داشته باشد اما هراس و ترس از مرگ که گاهی هم به افراط کشیده می‌شود می‌تواند دستاوردهای این تجربه دینی را کم‌اثر یا بی‌اثر کند. از این رو در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با معرفی مرگ به‌عنوان یک تجربه دینی، راه‌حلی برای دوری از ترس و هراس نسبت به آن معرفی و آثار تربیتی آن در سلامت معنوی مد نظر اسلام بررسی شود.

روش کار: پژوهش حاضر از نوع کتابخانه‌ای و توصیفی - تحلیلی است. ابتدا تعاریفی که مفاد آنها به‌عنوان پیش‌زمینه پژوهش ضروری به نظر می‌رسید طرح شد و بدنه اصلی پژوهش در چند مرحله در مسیر یافتن جواب مناسب برای سؤال اصلی تحقیق قرار گرفت. یعنی ابتدا مرگ یکی از مراحل حیات معرفی شد و در قالب تجربه دینی تمثیل یافت و در مرحله بعد هراس و ترس از مرگ در ارتباط با سلامت معنوی چرایی‌یابی شد و در مرحله آخر آثار و فواید تربیتی اندیشه در این تجربه دینی بررسی شد. مؤلفان مقاله تضاد منفعی گزارش نکرده‌اند.

یافته‌ها: بر اساس نتایج پژوهش حاضر، مرگ تجربه‌ای دینی شناخته شد. علل هراس از مرگ چهل به حقیقت مرگ و گناه و کردار ناشایست و دل‌بستگی به دنیا و مظاهر آن معرفی شد. زوال غفلت و کاهش شهوات و تسلی آلام دنیوی و بهره‌وری کامل از زندگی و اشتیاق به آخرت و نیل به درجات اخروی، بی‌میلی و بی‌رغبتی به دنیا، پاک‌شدن گناهان از آثار و فواید مرگ‌اندیشی است که نقش هر یک از این عوامل در سلامت معنوی قابل طرح و بررسی مفصل در مجالی دیگر است.

نتیجه‌گیری: تجربه دینی مرگ با صبغه اسلامی آن در جهت انسان‌شناسی و خداشناسی نه‌تنها ترس ندارد بلکه موجب رشد و تربیت انسان می‌شود و انسان نوگرا را به اصل خود رهنمون می‌سازد و از دیدگاه اسلام این بزرگ‌ترین دستاورد مرگ در تأمین سلامت معنوی انسان است. بنابراین، شناسایی علل هراس و اجتناب از آنها ضروری می‌نماید. از طرفی توجه به فواید مرگ‌پژوهی ضامن تأمین همان سلامت معنوی است.

واژگان کلیدی:

آثار تربیتی مرگ
تجربه دینی
سلامت معنوی
مرگ‌هراسی

استناد مقاله به این صورت است:

Fatemi-Amin N, Soleymani S, Allahdadi R. The Religious Experience of Fear of Death and its Developmental Effects on Spiritual Health. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2024;10(2):93-105. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i2.38767>

مقدمه

را می‌بندد و به زندگی او پایان می‌دهد. او حیات و زندگی را تجربه می‌کند اما مرگ را خیر؛ و زمانی آن را تجربه می‌کند که دیگر توان گزارش‌دادن از مرگ را ندارد. شناخت ماهیت مرگ فقط برای اشباع حس کنجکاوی نیست؛ بلکه پافرانه‌دان

بشر از آغاز برای شناخت مرگ کوشش بسیاری کرده و همواره علاقه داشته است تا بداند این چیست که پرونده حیات آدمی

ناگهانی و در زمانی کوتاه رخ می‌دهد و این‌گونه معرفت‌ها غیراستدلالی و افاضی و توصیف‌ناپذیر است (۱). داستان توبه فضل بن عیاض تجربه‌ای بود که منشأ تحولی در زندگی شخص تجربه‌گر شد؛ غالباً در زندگی مؤمنان این طیف از تجربه وجود دارد و دامنه گسترده‌ای دارد و شامل احساس آرامش با دعا و مشاهده اعمال معجزه‌آسا و حتی مشاهده مرگ دیگران یا مرگ خود تجربه‌گر می‌شود. به نظر می‌رسد مراتب بالای تجربه دینی از مقوله علم حضوری است؛ به‌گونه‌ای که بین تجربه‌گر و متعلق تجربه واسطه‌ای در کار نیست.

مرگ تجربه‌ای احیاگر محسوب می‌شود که می‌تواند در مسیر انسان‌شناسی نقش بسزایی داشته باشد؛ اما هراس و ترس از مرگ که گاهی هم به افراط کشیده می‌شود می‌تواند دستاوردهای این تجربه دینی را کم‌اثر یا بی‌اثر کند؛ از این رو پژوهش حاضر کوشیده است تا با معرفی مرگ به‌عنوان یک تجربه دینی، راه‌حلی برای دوری از ترس و هراس نسبت به آن ارائه دهد و آثار تربیتی آن را در سلامت معنوی مد نظر اسلام بررسی کند.

روش کار

پژوهش حاضر از نوع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی است. در این پژوهش تلاش شده تا با استفاده از قوانین و آموزه‌های تربیتی اسلام مرگ که یک تجربه دینی تکرارناپذیر است و هراس از آن که یکی از وجوه‌های این پدیده در حوزه سلامت معنوی است، بررسی شود. در این زمینه ابتدا تعاریفی که مفاد آنها به‌عنوان پیش‌زمینه پژوهش ضروری به نظر می‌رسید طرح شد و بدنه اصلی پژوهش در چند مرحله در مسیر یافتن جواب مناسب برای سؤال اصلی تحقیق قرار گرفت. یعنی ابتدا مرگ یکی از مراحل حیات معرفی شد و در قالب تجربه دینی تمثیل یافت و در مرحله بعد هراس و ترس از مرگ چرایی‌یابی شد و در مرحله آخر آثار و فوائد تربیتی اندیشه در این تجربه دینی بررسی شد.

یافته‌ها

تجربه احیاگر مرگ در مسیر شناخت ابعاد انسان نقش بسزایی دارد؛ با این همه هراس و ترس از مرگ می‌تواند دستاوردهای این تجربه دینی را کم‌اثر یا بی‌اثر کند؛ از این رو، در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با معرفی مرگ به‌عنوان یک تجربه دینی راه‌حلی برای دوری از ترس و هراس نسبت به آن ارائه شود و آثار تربیتی آن در سلامت معنوی مد نظر اسلام بررسی

از طبیعت و خبرآوردن از آن است. شناخت مرگ و پژوهش درباره آن مانند خداشناسی و جهان‌شناسی و انسان‌شناسی فریه‌تر از آن است که به دست لاغر و چشمان آحول تجربه سپرده شود؛ مردانی می‌طلبند که با شبکه عظیم ملکوت در ارتباطند، متخصصانی که گوش به آستان وحی داده‌اند و توانسته‌اند تفسیر و تصویر درستی از انسان ترسیم کنند. شناخت مرگ و ورود به حوزه معرفت آن بدون وحی و هادیان الهی و دستگیری علمای حقیقی به‌سان حباب‌های روی آب است؛ به‌عبارت دیگر، در این وادی بدون امداد وحی، حقیقت تکه‌تکه است و چاره‌ای جز قبض و بسط‌های عبوس و عابث نیست.

مرگ‌اندیشی و مرگ‌شناسی ما را به انسان‌شناسی رهنمون می‌کند؛ به این معنا که آیا انسان موجودی تک‌بعدی است؟ آیا پس از مرگ از انسان چیزی باقی می‌ماند (انسان‌شناسی). با این همه مرگ یک تجربه دینی یا گوهر و لبّ دین‌داری در علم کلام جدید مطرح است و در دنیای غرب و مسیحیت تجربه دینی را تا سر حد خداشناسی فطری بالا می‌برند. از پیدایش این نوع رویکرد دو قرن بیشتر نمی‌گذرد و محتوای آن در قالب‌های ذیل مطرح بوده است: وحی و الهام، کشف و شهود عرفانی، خداشناسی، مشاهده دست قدرت خدا و حاضر و ناظر دانستن خدا در زندگی.

از آنجاکه پرچم‌دار نهضت تجربه‌انگاری یعنی شلایر ماخر^۱ و هم‌فکرانش با ضعف نظام‌های فلسفی در دفاع عقلانی از آموزه‌های دینی در جهان غرب مواجه شده‌اند و براهین عقلی اثبات وجود خدا را با اشکالاتی تصور کرده و نظام‌های فلسفی غربی خود را در دفاع عقلانی از دین ناتوان دیده‌اند، کتاب مقدس را با نقدهای جدی رو به رو دیده‌اند و از طرفی با منطق قوی ادیانی مثل اسلام مواجه شده‌اند و برای همراهی با قافله علم و انسان‌محوری به‌جای خدامحوری و تحلیلی مادی‌گرایانه از پدیده‌های به‌ظاهر ماورایی مسئله تجربه دینی را کانون توجه قرار داده‌اند؛ اما اندیشمندان مسلمان با اینکه تجربه دینی را پذیرفته‌اند اما گاهی از آن معنای دیگری اراده کرده و گاهی در حد معجزه یا کرامت از انسان‌های الهی آن را تفسیر کرده‌اند. آتشی که موسی در کنار کوه طور مشاهده کرد و مکالمه موسی بدون واسطه با خدای متعال و رویدادهایی از این دست را تجربه دینی نام نهاده‌اند. تجربه دینی که گاهی کارکرد معرفت‌بخشی دارد از دیدگاه مایستر اکهارت^۲ معمولاً

^۱) Schleiermacher
^۲) Meister Eckhart

مرگ رخ می‌نماید. البته، باید توجه داشت که نگرانی از مرگ از حالات روانی انسان است که بنا بر تدبیر حکیمانه الهی در نهاد انسان قرار داده شده است تا انسان خودش را از خطرات و مرگ‌های قابل پیش‌بینی نجات دهد؛ به همین دلیل، این ترس و نگرانی تا اندازه‌ای برای انسان مفید است، اما سخن از افراط آن است که موجب مشکلات روانی و اضطراب‌های نابجا می‌شود. با دقت و تحقیق در روایات و کلمات بزرگان برای پرسش «چرا انسان‌ها از مرگ می‌هراسند؟» دلایلی وجود دارد که در این قسمت، برای اختصار سه علت و شیوه مداوای آن بیان شده است:

علت نخست: جهل به حقیقت مرگ

میل به جاودانگی از امیال طبیعی و فطری انسان است، اما چون مرگ در برابر این خواست فطری قرار دارد و انسان نیز به حقیقت مرگ ناآشنا است، از مرگ می‌ترسد. در روایتی آمده است: از امام جواد (ع) سؤال شد: چرا مردم مرگ را دوست ندارند؟ حضرت فرمود: زیرا به حقیقت مرگ جاهل‌اند. اگر بدانند که مرگ چیست و از دوستان خدا باشند، مرگ را دوست خواهند داشت. سپس، حضرت رو به سؤال‌کننده کرد و فرمود: چرا کودک از خوردن دارو امتناع می‌کند، با اینکه دارو درد او را کاهش می‌دهد و او را از بیماری می‌رهاند؟ آن شخص جواب داد: زیرا کودک فایده خوردن دارو را نمی‌داند. امام (ع) فرمود: به خدا سوگند مرگ برای کسی که آمادگی دارد، از آن داروی شفادهنده مفیدتر است (۵). در روایت دیگری نقل شده است: امام هادی (ع) به عیادت یکی از اصحاب رفت و مشاهده کرد که او از ترس مرگ بی‌تابی می‌کند. امام (ع) فرمود: «یا عبدالله تخاف من الموت لأنک لا تعرفه»؛ ای بنده خدا از مرگ می‌ترسی چون آن را نمی‌شناسی. سپس، امام (ع) مرگ را به حمامی تشبیه کرد که با قرارگرفتن در آن انسان از آلودگی‌ها پاک می‌شود (۵). در میان فیلسوفان یکی از کسانی که به این مسئله اشاره کرده است رئیس‌المشائین ابن‌سینا است. وی ترس از مرگ را امری حقیقی نمی‌داند و می‌گوید: ترس از مرگ حاصل ظنون و توهمات است و ریشه آن جهل است؛ زیرا انسان نمی‌داند با مرگ به کجا می‌رود و گاهی گمان می‌کند که با از بین رفتن بدنش، ذاتش از بین می‌رود (۶). ابن‌سینا علاج آن را علم می‌داند و می‌گوید: «من علم وثق و من وثق فقد عرف سبیل السعادة»؛ «کسی که بداند اطمینان پیدا می‌کند و کسی که اطمینان پیدا کرد راه سعادت را می‌شناسد و در آخر، به آن می‌رسد» (۶).

شود. در این زمینه بحث در چند مرحله پی گرفته شد و در مرحله اول یافته‌هایی از علل هراس از مرگ سازمان داده شد. جهل به حقیقت مرگ و گناه و کردار ناشایست و دل‌بستگی به دنیا و مظاهر آن، چرایی هراس از مرگ معرفی شدند و در مرحله دوم آثار و فواید مرگ‌اندیشی به ترتیب زوال غفلت و کاهش شهوات و تسلی آلام دنیوی و بهره‌وری کامل از زندگی و اشتیاق به آخرت و نیل به درجات اخروی، بی‌میلی و بی‌رغبتی به دنیا و پاک‌شدن گناهان قابل شمارش است و در پایان موانع یاد مرگ و مرگ‌اندیشی به‌عنوان مرحله سوم و خاتمه بحث انجام شد.

مرحله اول: علل هراس از مرگ

ابدیت‌خواهی از ویژگی‌های مختص به انسان است. با اینکه مرگ سنتی همگانی و قانونی الهی و فراگیر است که در تمام پدیده‌های جهان نیز جاری است، همواره این سؤال پیش می‌آید که چرا پس از زندگی شیرین، مرگ تلخ وجود دارد؟ از آنجایی که برخی از فیلسوفان جوابی برای این سؤال نیافته‌اند، موجب پیدایش بدبینی فلسفی در میان آنان شده است. از سوی دیگر، ترس از مرگ از ویژگی‌های انسان است؛ برخلاف حیوانات که درباره مرگ نمی‌اندیشند؛ گرچه غریزه فرار از خطر و میل به حفظ حیات در حیوانات وجود دارد، ولی در انسان غیر از علاقه به حفظ حیات خویش، آرزوی خلود نیز وجود دارد؛ زیرا اندیشه جاودانه‌زیستن و ابدیت‌خواهی از ویژگی‌های مختص به انسان است (۲). خداوند در قرآن کریم نیز با توجه به فطریات انسان، مرگ را حتمی دانسته و از عمومیت آن سخن گفته است: «أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكَكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ»؛ «هر جا باشید، مرگ شما را درمی‌یابد؛ هر چند در برج‌های محکم باشید» (سوره نساء، آیه ۷۸) (۳). در آیه دیگری می‌فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ»؛ «هرکس مرگ را می‌چشد» (سوره آل‌عمران، آیه ۱۸۵) (۳). روایات زیادی از معصومان (ع) درباره این امر حتمی و فراگیر وجود دارد. امیر مؤمنان (ع) در خطبه ۱۸۲ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «اگر راهی به سوی بقا یا جلوگیری از مرگ وجود داشت، حتماً سلیمان بن داود آن را در اختیار می‌گرفت؛ زیرا خداوند حکومت بر جن و انس را همراه مقام بلند قرب و منزلت الهی به او عطا کرد» (۴).

چرا انسان‌ها از مرگ می‌هراسند؟

حال که مرگ قطعی و حتمی است و میل به بقا نیز از ویژگی‌های انسان است، ظن و توهم انسان مبنی بر معدوم‌شدن او با مرگ نمایان می‌شود و یکی از اساسی‌ترین علت‌های ترس از

به‌خاطر عقوبتی باشد که پس از مرگ عارض او می‌شود؛ پس از مرگ نمی‌ترسد، بلکه از عقاب می‌ترسد؛ که آن نیز نتیجه عمل است. وی در ادامه راه علاج را اجتناب از گناه می‌داند. (۶).

بنا بر مطالب پیش‌گفته نکات ذیل به دست می‌آید: (۱) یکی از علت‌های ترس از مرگ ارتکاب معاصی و گناه است که در واقع، ترس از عقوبت گناه است. (۲) راه علاج آن دوری از گناه است. (۳) با توجه به ترجمه آیه مذکور که به‌شکل قیاس استثنایی است (شما اگر اولیای خدا هستید، باید آرزوی مرگ داشته باشید، ولی هرگز آرزوی مرگ ندارید؛ پس شما اولیای خدا نیستید)؛ خداوند متعال تمنای مرگ توسط اولیای خود را پیش‌فرض گرفته است (۱۰). روشن است که تمنای مرگ از طرف اولیای خدا به‌دلیل بهره کافی بردن و به تکامل رسیدن آنان در این دنیا است و چون انتقال آنان از این دنیا و رسیدن به آخرت و دیدن نتایج نهایی با مرگ حاصل می‌شود، آرزوی مرگ می‌کنند. در واقع، آرزوی آنان لقای خداوند است نه اینکه خود را در مسیر مرگ قرار دهند، اما اهل فسق و گناه نه تنها تمنای مرگ نمی‌کنند، بلکه از آن کراهت دارند.

علت سوم: دل‌بستگی به دنیا و مظاهر آن

علت دیگر ترس و نفرت از مرگ علاقه و دل‌بستگی به دنیا و مواهب آن مانند مال، قدرت و ریاست است. در بیانات نورانی مولای متقیان علی (ع) آمده است: «من کانت الدنیا همهته اشد حسرته عند فراقها»؛ «هرکس دنیا نهایت همتش شود، هنگام جدایی از آن سخت حسرت می‌خورد» (۹). از این‌رو، اگر انسان به دنیا دل بسته باشد، دل‌کندن از آن برایش بسیار مشکل خواهد بود. در روایتی دیگر از امام صادق (ع) نقل شده است: روزی، مردی خدمت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله آمد و عرض کرد: چرا من مرگ را دوست ندارم؟ فرمود: آیا مال داری؟ گفت: بله. پیامبر فرمود: آیا آن را از پیش فرستاده‌ای؟ گفت: خیر. پیامبر فرمود: پس به همین دلیل است که مرگ را دوست نداری و از آن کراهت داری (۹). ابن‌سینا بعد از بیان این علت و معرفی کسی که همیشه بر مال و فرزند و ریاست تأسف می‌خورد، برای علاج آن می‌گوید: کسی که این‌گونه دل‌بستگی‌ها را دارد باید بداند که خود و مال و ریاست و... ماندنی نیست و فناپذیرند. علم و القای این مطلب می‌تواند او را از دل‌بستگی‌ها برهاند (۶).

علتی دیگر: ترس از مرگ حاصل توهم و گمان است

در بحث علت‌های ترس از مرگ، همان‌گونه که ابن‌سینا و دیگر علمای اخلاق بدان پرداخته‌اند، ترس از مرگ امری حقیقی

علامه محمدتقی جعفری در کتاب عرفان اسلامی این سخن ابن‌سینا را از علت‌های ترس از مرگ و راه علاج آن را از بهترین تحقیقات در این زمینه می‌داند و می‌گوید: اشخاصی که به مرگ جهل دارند و از مرگ می‌ترسند، در واقع از جهل خود می‌ترسند نه از ماورای مرگ (۷). بنابراین، یکی از علت‌های ترس از مرگ جهل آدمی نسبت به حقیقت مرگ است که با آگاهی از مسائل مربوط به مرگ مبنی بر اینکه انسان موجودی مجرد است و با مرگ از بین نمی‌رود، بلکه به عالمی دیگر منتقل می‌شود و به حیات خود ادامه می‌دهد، این جهل مداوا می‌شود.

علت دوم: گناه و کردار ناشایست

عامل دیگر ترس از مرگ جرائم و گناهیانی است که بر دوش انسان سنگینی می‌کند. انسان گناهکار و نافرمان همواره نگران مجازات و جریمه‌هایی است که در انتظارش است. این مجازات، که نتیجه اعمال او است، پس از فرارسیدن مرگ، مونس صاحبش خواهد بود؛ به همین دلیل، گناهکاران از مرگ می‌ترسند ولی مؤمنان محاسبه‌گر و مراقب از مرگ‌هراسی ندارند. قرآن کریم درباره یهودیان دنیاپرست، به‌سبب گناهان زیادی که مرتکب شده‌اند، می‌فرماید: «قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ وَلَا يَتَمَنَّوْهُ أَهْدَاءٌ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ»؛ «بگو: ای یهودیان! اگر گمان می‌کنید که (فقط) شما دوستان خدائید نه سایر مردم، پس آرزوی مرگ کنید اگر راست می‌گویید (تا به لقای محبوبتان برسید)! ولی آنان هرگز تمنای مرگ نمی‌کنند بخاطر اعمالی که از پیش فرستاده‌اند؛ و خداوند ظالمان را بخوبی می‌شناسد! (سوره جمعه، آیات ۶ و ۷) (۳). همچنین در آیات ۹۴ و ۹۵ سوره بقره، در جایی که یهودیان خود را نسل برگزیده خدا می‌پنداشتند و برای خود امتیازات خیالی قائل بودند و گاهی خود را از فرزندان خدا می‌شمردند، می‌فرماید: «قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ... فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ وَ لَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَهْدَاءٌ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَ...»؛ «اگر راست می‌گویید، تمنای مرگ کنید، ولی هرگز تمنای مرگ نمی‌کنید؛ زیرا اعمال بدی از پیش فرستاده‌اید» (۳). این مطلب در روایات نیز وجود دارد (۸). شخصی از امام حسن (ع) پرسید: چرا از مرگ می‌ترسیم؟ امام (ع) فرمود: شما آخرت خویش را خراب و دنیاپتان را آباد کرده‌اید؛ به همین دلیل، خوش ندارید از جای آباد به منزل ویران نقل مکان کنید (۹). ابن‌سینا به این علت اشاره کرده و نوشته است: ممکن است ترس از مرگ

همیشه یاد مرگ را در خاطر خود زنده نگه دارند و فقط به دانستن و باورداشتن مرگ کفایت نکنند. درواقع، آگاهی از مرگ زمانی بیشترین تأثیر را بر فرد می‌گذارد که یاد مرگ همیشه در ذهنش زنده باشد و لحظه‌ای آن را فراموش نکند؛ به همین دلیل، با دقت و مطالعه در آیات قرآن کریم و روایات معصومان (ع) درمی‌یابیم یکی از مسائلی که بیش از هر مسئله دیگری به آن اهمیت داده شده، زندگی اخروی و یاد مرگ است و به نظر می‌رسد یکی از دلایل این است که اعتقاد به آخرت و توجه به زندگی ابدی و یاد مرگ بیشترین تأثیر و نقش را در رفتار و کردار زندگی انسان دارد؛ تا جایی که ادعا شده است: اعتقاد به خدا و توحید آن‌گونه که اعتقاد به آخرت مؤثر است، تأثیر ندارند. باینکه معاد و اعتقاد به آخرت سومین رکن اعتقادی اسلام است، اما اگر کسی آن را نپذیرد، گویا آن دو رکن دیگر (توحید و نبوت) را هم نپذیرفته و اساساً به دین اسلام وارد نشده است؛ از این‌رو، پذیرش این اصل و باورداشتن به حیات جاودانه آخرت که با مرگ و انتقال از دنیا به آخرت شروع می‌شود، تأثیر بسزایی در افکار و کردار آدمی دارد (۱۲)؛ به همین دلیل، رسول اکرم (ص) بارها به اصحاب خود توصیه می‌کرد که به یاد مرگ باشند و از آن غفلت نکنند. در حدیثی از ایشان، چنین نقل شده است: «اکثروا ذکر الموت... فان اکیس المؤمنین اکثرهم ذکراً للموت و اشدهم له استعداداً»؛ «مرگ را فراوان یاد کنید. همانا زیرک‌ترین مؤمنان کسی است که مرگ را بیشتر یاد کند و برای آن آماده‌تر باشد» (۹). امیر مؤمنان علی (ع) نیز یاد مرگ را بهترین واعظ درونی برای آلوده‌نشدن انسان به هواهای شیطانی و تمایلات نفسانی می‌داند (۱۳) و آن را حیات‌بخش قلب و سبب آسان‌شدن مرگ انسان می‌شمارد. در روایتی دیگر آمده است: «اشد ذکراً لله، ذکر الموت»؛ «شدیدترین ذکر برای خدا ذکر و یاد مرگ است» (۹).

مرحله دوم: آثار و فواید مرگ‌اندیشی

به نظر می‌رسد که پس از یاد خدا هیچ چیزی بهتر و برتر از یاد مرگ نیست؛ زیرا «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» نیز خود ذکر خدا است. در روایات بسیاری به یاد مرگ و مرگ‌اندیشی سفارش شده و برای آن آثار و فوایدی شمرده شده است که برخی از آنها عبارت است از:

زوال غفلت و کاهش شهوات

اثر نخست: یاد مرگ سبب زوال غفلت، کاهش شهوات و تعدیل هوای نفس می‌شود. در حدیثی از امام صادق (ع) نقل شده است: «ذکر الموت یحیت الشهوات فی النفس و یقلع منابت

نیست، بلکه حاصل توهمات و گمان‌هایی است که ریشه همه آنها جهل آدمی به این حقیقت انکارناپذیر است؛ به همین دلیل، کسی که مرگ را نردبان صعود به هستی برتر و آزادی از این زندان، لقای پروردگار، انتقال به عالم ابدی و رسیدن به پاداش و جزای عمل می‌داند و به هیچ‌یک از امور مادی و آثار آن وابسته و دلبسته نیست و همه آنها را فانی می‌داند، از مرگ‌هراسی ندارد.

مرحله دوم: آثار و فواید مرگ‌اندیشی

ممکن است برخی معتقد باشند که اندیشه درباره مرگ و یاد آن ضرورتی ندارد؛ زیرا مرگ از مسائلی است که راهی برای شناخت کامل آن نداریم و عقل و علم ما نیز محدود است و نسبت به این‌گونه مسائل بُردی وجود ندارد؛ از این‌رو، سخن‌گفتن و مطالعه‌کردن و به یاد مرگ بودن، نتیجه‌ای جز خستگی و افسردگی نخواهد داشت. به همین دلیل، ممکن است این افراد اندیشه درباره مرگ را از حوزه تفکرات خود حذف کنند یا در عمل، زندگی خود را بر پایه این اعتقاد تنظیم کنند که در این صورت، زندگی آنان به زندگی حیوانی تبدیل می‌شود و فقط در فکر غرایز مادی و حیوانی خود در این دنیا خواهند بود؛ اما انسان متفکر و کنجکاو و آینده‌نگر نمی‌تواند نسبت به یکی از ضروری‌ترین مسائل اعتقادی و فرهنگی یعنی مرگ بی‌تفاوت باشد. در این میان، حتی عده‌ای مانند موریس مترلینگ^۱ معتقدند که در زندگی و جهان ما فقط یک حقیقت مهم وجود دارد و آن هم مرگ است و امکان فرار از این‌گونه مسائل وجود ندارد؛ زیرا هر قدر از آن فرار کنند، بیشتر خود را در چنگال مرگ گرفتار می‌بینند (۱۱). البته وی تلاش کرده است که با فطرت و عقل، بدون کمک از وحی، در فهم مسئله مرگ قدم بردارد، ولی چون از طریق فلسفه الهی وارد این عرصه نشده، دچار سردرگمی و تناقض شده است.

بی‌تردید، مرگ و اندیشه درباره آن یکی از دقیق‌ترین و لازم‌ترین موضوعات در زندگی انسان است؛ زیرا هر موجود زنده‌ای مانند انسان با آن سروکار دارد و مرگ مانند تولد و بلوغ و پیری یکی از مراحل زندگی بلکه عاقبت و به‌منزله پایان دنیا برای او است. اما افزون بر پذیرش این واقعیت، آنچه مدنظر اولیای دین (ع) است، به‌یادآوردن دائم این واقعیت خطیر است که فواید تربیتی و اخلاقی فراوانی برای فرد و جامعه دارد و اثرات زیادی بر رفتار و افکار انسان می‌گذارد؛ یعنی پس از آگاهی از این واقعیت، لازم است که مسلمانان

^۱)Maurice Maeterlinck

نینداختی تا (در راه خدا) صدقه دهم و از صالحان باشم؟!» (۳).

اشتیاق به آخرت و نیل به درجات اخروی

اثر چهارم: انس به مرگ و یاد آن سبب اشتیاق به آخرت و رسیدن به درجات اخروی می‌شود. این اشتیاق در بسیاری از کلمات و دعاهای امام سجاد (ع) وجود دارد؛ مانند این قسمت از دعای ایشان: «و اجعل لنا من صالح الاعمال عملاً نستبطنی ومعه المصیر الیک و نحرص له علی و شک اللحاق بک حتی یکون الموت مأسننا الذی نأنس به و مألفنا الذی نشتاق الیه و... مفتاحاً من مفاتیح رحمتک»؛ «خدایا، از اعمال شایسته عملی برای ما قرار ده که با آن بازگشت به سوی تو را دیر شماریم و بر زود رسیدن به تو حرص داشته باشیم تا مرگ برای ما جای انس و آرامش باشد که به آن انس بگیریم و جای دوستی و الفت باشد که به سوی آن شوق داشته باشیم و خویشاوند نزدیکی باشد که نزدیک شدن به او را دوست بداریم؛ پس هرگاه آن را بر ما حاضر نمودی، ما را به آن نیک‌بخت گردان؛ درحالی‌که زیارت و دیدارکننده باشد و ما را به آن انس ده، درحالی‌که از راه رسد و ما را به مهمانی آن بدبخت مکن و از دیدارش خوار و رسوا و سربزه‌زیر مفرما و آن را دری از درهای آموزش خود و کلیدی از کلیدهای رحمت خویش گردان» (۴). حضرت در قسمت دیگری از این دعا از خداوند می‌خواهد که مرگ را نصب‌العین او قرار دهد؛ به‌گونه‌ای که آن را فراموش نکند تا بتواند برای زندگی اخروی آماده شود، با اشتیاق دست از متاع دنیا بشوید و به آخرت و درجات اخروی متمایل شود. ایشان می‌فرماید: «اللهم صل علی محمد و آله و اکفنا طول الامل... و انصب الموت بعد ایدینا نصباً و لا تجعل ذکرنا له غباً»؛ «خدایا بر محمد و آل او دورد فرست و ما را از آرزوی دراز باز دار و با کردار راست و درست آرزو را از ما دور گردان تا اینکه تمام کردن ساعتی را پس از ساعتی... آرزو نکنیم و ما را از فریب آرزو و از بدی‌هایش ایمن فرما و مرگ را در جلو ما بر پا دار و هر روز ما را بر یاد آن قرار ده» (۱۵).

بی‌میلی و بی‌رغبتی به دنیا

اثر پنجم: یاد مرگ موجب بی‌میلی به دنیا و وابسته‌نشدن به آن می‌شود. کسی که با یاد مرگ انس می‌گیرد و این حالت همواره در نظرش باقی می‌ماند، نسبت به امور دنیوی (دنیای مذموم) و وابستگی‌ها و دلبستگی‌ها و قوانین اعتباری آن مانند پست و مقام و ثروت بی‌رغبت می‌شود. این بی‌رغبتی، که از روی تفکر و اراده و اختیار انسان است، همان زهد نامیده

الغفلة و یقوی القلب بمواعد الله و یُرُق الطبع و یکسر اعلام الهوی و یطفیء نار الحرص و یُحَفِّر الدنیا و هو معنی قول النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله فکر ساعة خیر من عبادة سنة»؛ «یاد مرگ شهوات را در نفس می‌میراند، سرچشمه‌های غفلت را می‌بندد، قلب را به وعده‌های الهی مطمئن می‌کند، طبع را کم‌مایه و نازک می‌سازد، پرچم‌های هوس را در هم شکسته، آتش حرص را خاموش می‌سازد، دنیا را در نظر کوچک می‌کند و این همان معنای گفتار پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است که فرمود: یک ساعت فکر کردن بهتر از یک‌سال عبادت است (۹).

تسلی آلام دنیوی

اثر دوم: آلام دنیوی با یاد مرگ تسلی می‌یابد. ابوبصیر می‌گوید: در حضور امام صادق (ع) از اندیشه‌های ناشایست (وسواس) شکایت کردم. ایشان در جواب فرمود: «یا ابامحمد اذکر تقطع او صالک فی قبرک و رجوع احبائک عنک اذا دفنوک فی حفرتک و خروج بنات الماء من منخریک و اکل الدود لحمک فان ذلک یسلی عنک ما انت فیه قال ابوبصیر: فوالله ما ذکرته الا سلی عتی ما انا فیه من همّ الدنیا»؛ «ای ابامحمد، یاد کن جدانشدن مفاصل خود را در قبر و بازگشتن دوستان و نزدیکانت را وقتی که تو را در قبر دفن می‌کنند و کرم‌ها از سوراخ بینی‌ات خارج می‌شوند و گوش‌هایت را می‌خورند. به‌راستی که یاد این امور غم را از یاد انسان می‌برد. ابوبصیر می‌گوید: به خدا قسم این امور را یاد نکردم، مگر هم و غم دنیا از من فراموش شد» (۱۴).

بهره‌وری کامل از زندگی

اثر سوم: یاد مرگ سبب تلاش کردن در دنیا و بهره‌وری کامل از زندگی برای آبادانی آخرت می‌شود. امیر مؤمنان علی (ع) یکی از عوامل شتاب برای انجام اعمال نیک در دنیا را یاد و انتظار مرگ می‌داند. ایشان می‌فرماید: «من ارتقب الموت سارع الی الخیرات»؛ «هر کس منتظر مرگ باشد به اعمال نیک شتاب می‌نماید» (۴). خداوند نیز در آیه ۱۰ سوره منافقون توصیه می‌کند که قبل از فرارسیدن مرگ از آنچه دارید انفاق کنید؛ زیرا بازار دنیا محل تجارت و کشت است، اما پس از مرگ نوبت برداشت و نتیجه است؛ از این رو، می‌فرماید: «وَأَنْفِقُوا مِنْ مَّا رَزَقْنَاكُمْ مِّن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَّ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقْتُ وَأَكُن مِّنَ الصَّالِحِينَ»؛ «از آنچه به شما روزی داده‌ایم انفاق کنید، پیش از آنکه مرگ یکی از شما فرا رسد و بگوید: «پروردگارا! چرا (مرگ) مرا مدت کمی به تأخیر

می‌شود که از صفات ممدوح اخلاقی و انسانی است و به این سادگی نصیب هر کس نمی‌شود. یاد مرگ بافضیلت‌ترین مراتب زهد را برای انسان به ارمغان می‌آورد؛ همان‌گونه که رسول اکرم (ص) فرمود: «افضل الزهد فی الدنيا ذکر الموت و افضل العبادة ذکر الموت و افضل التفکر ذکر الموت فمن اثقله ذکر الموت وجد قبر روضة من رياض الجنة»؛ «برترین بی‌رغبتی و زهد در دنیا یاد مرگ است. بهترین عبادت یاد مرگ و بافضیلت‌ترین اندیشه یاد مرگ است؛ پس یاد مرگ در وجود هر کسی استقرار یابد و بر او چیره شود، قبرش را باغی از باغ‌های بهشت می‌یابد» (۹).

امیر مؤمنان علی (ع) زهد را فقط در بی‌میلی قلبی خلاصه نمی‌کند بلکه کوتاه‌کردن آرزوهای طولانی و شکرکردن برای نعمت‌ها و ورع در معصیت‌ها و محارم را زهد می‌داند. ایشان در این باره در خطبه ۸۰ می‌فرماید: «یا ایها الناس، الزهادة قصر الامل و الشکر عند النعم و الورع عند المحارم» (۴). در حدیثی دیگر می‌فرماید: «الزُّهْدُ كُلُّهُ بَيْنَ كَلِمَتَيْنِ مِنَ الْقُرْآنِ، قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ، وَمَنْ لَمْ يَأْسَ عَلَىٰ الْمَاضِي وَلَمْ يَفْرَحْ بِالْبَاقِي فَقَدْ أَخَذَ الزُّهْدَ بِطَرَفَيْهِ»؛ «تمام زهد میان دو کلمه از قرآن قرار گرفته است؛ آنجا که خداوند می‌فرماید: برای اینکه بر گذشته‌ها تأسف نخورید و نسبت به آینده خوشحال نشوید و هر کسی که بر گذشته تأسف نخورد و مایوس نگشت و نیز بر آن چیزی که در آینده نصیب او خواهد شد خوشحال نشد او را زهد از دو طرف گرفته است» (۴). این حالات و ویژگی‌ها، که در بیان نورانی امام (ع) زهد نامیده شده است، با یاد مرگ و مرگ‌اندیشی به دست می‌آید. کسی که ذکرش یاد مرگ است، هم به آمال و آرزوهای دور و دراز نظری ندارد هم در مواجهه با محارم ورع می‌ورزد و هم هنگام نعمت‌ها شکرگزاری می‌کند. از آنجاکه او همیشه خود را در آستانه انتقال به عالم آخرت می‌بیند، نه نسبت به گذشته مایوس است و نه نسبت به حوادث آینده خشنود. پیامبر گرامی اسلام (ص) نیز اصحاب خود را به یادکردن فراوان مرگ ترغیب می‌کند: «اکثروا ذکر الموت فانه یحص الذنوب و یزهد فی الدنيا فان ذکرتموه عند الغنی هدمه و ان ذکرتموه عند الفقر ارضاکم بعیشکم»؛ «مرگ را فراوان یاد کنید؛ زیرا که یاد مرگ گناهان را می‌زداید و به دنیا بی‌رغبت می‌کند. اگر در هنگام توانگری به یاد مرگ باشید، آن را بر هم می‌زند و اگر در هنگام تنگ‌دستی به یادش باشید، شما را به زندگی‌تان خرسند می‌سازد (۱۶). بنابراین، یاد مرگ می‌تواند ریشه‌های رغبت و میل

پاک‌شدن گناهان

اثر ششم: یاد مرگ گناهان را پاک می‌کند. کسی که به یاد مرگ است و هر لحظه احتمال فرارسیدن اجل و ملک‌الموت را می‌دهد، نه تنها مرتکب گناه نمی‌شود، بلکه مرگ‌اندیشی او موجب پاک‌شدن گناهانش نیز می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در روایتی در این باره فرمود: «ان هذه القلوب تصدء كما یصدء الحديد قیل فما جلاءها قال ذکرالموت و تلاوة القرآن و ایضاًقال: اکثر ذکر الموت فانه یُحْضُ الذنوب و یُزهد فی الدنيا»؛ «همانا این دل‌ها مانند آهن زنگ می‌زند. پرسیدند جلا و صیقل‌دادن آن با چیست؟ فرمود: با یاد مرگ و تلاوت قرآن. همچنین فرمود: فراوان به یاد مرگ باشید؛ زیرا گناهان شما را پاک می‌کند و علاقه مفرط را به دنیا کم می‌کند» (۱۶). بنابراین، با توجه به آثار مرگ‌اندیشی و تشویق معصومان (ع) به یاد مرگ، معلوم می‌شود که در این آموزه دینی نیز مانند آموزه‌های دیگر الهی، درس‌ها و حکمت‌های فراوانی وجود دارد که فقط برخی از آنها از این کلمات نورانی استنباط و استخراج می‌شود. نکته مشترک بین آنها انسان‌سازی، وارستگی و رستگاری انسان است که در واقع، همان هدف خلقت انسان است؛ از این‌رو، یاد مرگ می‌تواند یکی از عوامل مؤثر برای نجات و وارستگی انسان باشد و در نهایت، موجب هدایت او در مسیر کمال شود؛ زیرا هر کس یاد مرگ را فراموش نکند، پارسا خواهد بود و انسان پارسا همیشه از اعمال و رفتارش به‌صورت ویژه‌ای مراقبت می‌کند و می‌کوشد آنها را بر خشنودی خداوند استوار کند و در مدار شهوات و آرزوهای باطل و هوس‌های شیطانی نگردد. از سوی دیگر، اعتقاد به جهان آخرت و معاد و مرگ، که در ورود به عالم دیگر و منتقل‌کننده انسان به عالم آخرت است، همچنین یاد و ذکر مرگ، که یادآور این معانی است، ارتباط وثیقی با هدف بعثت پیامبران الهی دارد؛ زیرا بر اساس آیات قرآن کریم، هدف انبیای الهی قیام مردم برای برپایی قسط و عدل به وسیله بیّنات و میزان است^۱. عاملی که سبب محقق‌شدن این هدف می‌شود، یاد مرگ و معاد است؛ زیرا انسان وقتی بداند که عمر و حد مشخصی دارد و باید بعد از مرگ به عالم دیگری پا بگذارد و جواب‌گوی اعمالش باشد، بهتر به هدف بعثت پیامبران نزدیک می‌شود. پس یاد مرگ و معاد است که این هدف را محقق می‌کند و فراموشی آن، علاوه

(۱) سورة حدید، آیه ۲۵

می‌سازد و از دیدگاه اسلام این بزرگ‌ترین دستاورد مرگ در تأمین سلامت معنوی انسان است. بنابراین، شناسایی علل هراس و اجتناب از آنها ضروری می‌نماید. از طرفی توجه به فوائد مرگ‌پژوهی ضامن تأمین همان سلامت معنوی است.

اندیشمندان مسلمان با اینکه تجربه دینی را پذیرفته‌اند اما از آن معنای دیگری غیر از آنچه در دنیای غرب مطرح است، اراده کرده‌اند و گاهی در حد معجزه یا کرامت از انسان‌های الهی آن را تفسیر کرده‌اند. مراتب بالای تجربه دینی از مقوله علم حضوری است؛ به‌گونه‌ای که بین تجربه‌گر و متعلق تجربه واسطه‌ای در کار نیست.

مطابق متون دینی اسلام مرگ تجربه‌ای احیاگر محسوب می‌شود که می‌تواند در مسیر انسان‌شناسی نقش بسزایی داشته باشد؛ اما هراس و ترس از مرگ که گاهی هم به افراط کشیده می‌شود می‌تواند دستاوردهای این تجربه دینی را کم‌اثر یا بی‌اثر کند. در این اثر با معرفی مرگ به‌عنوان یک تجربه دینی راه حلی برای دوری از ترس و هراس نسبت به آن معرفی و آثار تربیتی آن در سلامت معنوی مد نظر اسلام بررسی شده است. علل هراس از مرگ این‌گونه سامان یافته که ابدیت‌خواهی و میل به بقا نیز از ویژگی‌های انسان از فطریات انسان است و ظن و توهم انسان مبنی بر معدوم‌شدن از ویژگی‌های انسان است و جهل به حقیقت مرگ و گناه و کردار ناشایست و دل‌بستگی به دنیا و مظاهر آن، چرایی هراس از مرگ معرفی شده‌اند. آثار و فواید مرگ‌اندیشی به‌ترتیب زوال غفلت و کاهش شهوات و تسلی آلام دنیوی و بهره‌وری کامل از زندگی و اشتیاق به آخرت و نیل به درجات اخروی، بی‌میلی و بی‌رغبتی به دنیا و پاک‌شدن گناهان شمارش شده است.

از جمله موانع یاد مرگ و مرگ‌اندیشی عبارت است از: آرزوهای طولانی، رفاه‌طلبی، اسراف، دل‌بستن به خوشی و خوشگذرانی‌های زودگذر، ثروت‌اندوزی، دشواری راه و خستگی انسان. به‌طور کلی، می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که هم سختی‌ها هم خوشی‌های سرگرم‌کننده و دنیاطلبی، گمراه‌کننده و بازدارنده انسان از یاد مرگ و قیامت است.

محدودیت‌های پژوهش

از آنجاکه حقیقت مرگ قابل تجربه حسی نیست، پژوهشگر از این راه نمی‌تواند مشکلات مربوط به مرگ را بررسی کند؛ بنابراین، باید با تلاشی مضاعف در حوزه نقل و وحی درباره آن تحقیق شود.

بر تباهی عقاید و اخلاق انسان، موجب پایبندشدن او به ضابطه و قانون می‌شود که در این صورت به هر جنایتی دست خواهد زد؛ در حالی که انسان می‌تواند در پرتو سازندگی یاد مرگ و قیامت، علاوه بر به‌دست‌آوردن برکات اعتقادی و اخلاقی و رفتاری، ملکوت را مشاهده کند و آتش را به‌روشنی بنگرد^۱ و دیگر مرتکب گناه نشود و انسانی ملکوتی شود.

مرحله سوم: موانع یاد مرگ و مرگ‌اندیشی

با تمام دلایل موجود در منابع اسلامی که در آنها به مرگ اندیشی سفارش شده است، این سؤال مطرح می‌شود که چرا ما به یاد مرگ نیستیم؟ موانع یاد مرگ و در نگاهی کلی موانع یاد معاد چیست؟ امیر مؤمنان علی (ع)، جواب این سؤال را در خطبه ۴۲ نهج‌البلاغه این‌چنین داده است: «ان أخوف... فاما اتباع الهوی فیصد عن الحق و اما طول الامل فیئسی الآخرة»؛ «من برای شما از دو چیز هراسانم: اول پیروی از هوس‌ها، دوم آرزوهای طولانی؛ زیرا هواپرستی شما را از حق‌پرستی دور می‌کند و آرزوهای طولانی شما را از یاد مرگ و قیامت جدا می‌کند (۱۷). ایشان در حدیث دیگری می‌فرماید: «اکثر الناس املاً اقلهم للموت ذکراً» (۱۸). بنا بر سخن حضرت علی (ع) فراموش کردن مرگ به‌علت آرزوهای طولانی است. البته، موانع دیگری نیز وجود دارد مانند رفاه‌طلبی، اسراف، دل‌بستن به خوشی و خوش‌گذرانی‌های زودگذر، ثروت‌اندوزی، دشواری راه و خستگی انسان که از روایات استنباط می‌شود. این‌ها سبب غفلت و فراموشی یاد مرگ می‌شود. به‌طور کلی، می‌توان گفت هم سختی‌ها هم خوشی‌های سرگرم‌کننده و دنیاطلبی، گمراه‌کننده و بازدارنده انسان از یاد مرگ و قیامت‌اند. بنابراین، اگر انسان به‌راستی به یاد مرگ باشد، هم از آثار آن برای اصلاح خود و رسیدن به کمال استفاده می‌کند هم موانع آن را برطرف می‌سازد. اگر هر کسی این برنامه را در زندگی فردی خود اجرا کند، از آنجاکه جامعه مجموعه‌ای از همین افراد است، می‌توان انتظار داشت که جامعه‌ای سالم و باتقوا و با اهداف و آرمان‌های الهی و به‌دور از معاصی و جنایات و ظلم‌ها به وجود آید.

بحث و نتیجه‌گیری

تجربه دینی مرگ با صبغه اسلامی آن در جهت انسان‌شناسی و خداشناسی نه‌تنها ترس و هراس ندارد بلکه موجب رشد و تربیت انسان می‌شود و انسان نوگرا را به اصل خود رهنمون

(۱) سوره نکات، آیات ۵ و ۶

پیشنهاد‌های پژوهش

در جهت محدودیت ذکر شده، به محققان این زمینه جمع‌آوری و دسته‌بندی تمام احادیث مرتبط با تجربه دینی مرگ در مجموعه‌های روایی و تبیین اصول و قواعد تربیتی آن پیشنهاد می‌گردد.

قدردانی

مؤلفان مقاله از تمام افرادی که در به ثمر رسیدن این پژوهش یاریگرشان بوده‌اند تشکر و قدردانی می‌کنند.

حامی مالی

بنا بر اظهار مؤلفان مقاله، این پژوهش حامی مالی نداشته و با هزینه شخصی مؤلفان نگاشته شده است.

تضاد منافع

مؤلفان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

مشارکت مؤلفان

نگارش طرح پیشنهادی، جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها و نظارت بر روش تحقیق: مؤلف اول؛ پیشنهاد موضوع، تهیه منابع، تحلیل داده‌های اولیه: مؤلف دوم؛ و نگارش مقاله و بخش نتیجه‌گیری و چکیده مقاله: مؤلف سوم.

References

1. Yosefian H. Kalam-e Jadid. Tehran: Samt; 2022.
2. VahedianAzimi A, Akrami F, Hajiesmaeili MR, Abbasi M, Safaiepour L, Fani M, et al. Spiritual Health Concept in Iranian Society: Evolutionary Concept Analysis and Narrative Review. Journal of Medical Ethics. 2016;10(35):77-115.
3. The Holly Quran. Translated by Makarem Shirazi, N. Tehran: Payam-e Edalat; 2021. 2 ed. Qom: Daftar-e Motaleat-e Tarikh va Meref-e Islami; 1994.
4. al-Sharīf al-Raḍī M. Nahj al-Balāgha, Translated by Isfahani, F. 1 ed. Qom: Mashhoor; 2000.
5. ibn-e Babewayh al-Qomi M. Ma'ani al-Akhbar. 1ed. Qom: Daftar-e Enteshrat-e Islami; 2024.
6. Ibn Sina H. Al Rasa'el. Qom: Bitā.
7. Ja'fari M. Erfan-e Islam. Tehran: Nashr-e Keramat; 1999.